

Patologies polítiques i construcció nacional: l'Espanya inquisitorial i l'Alemanya nazi*

Patologies polítiques i construcció nacional: l'Espanya inquisitorial i l'Alemanya nazi

per Christiane Stallaert

RESUM:

L'enfocament comparatiu en l'estudi dels casos del nazisme i l'Espanya inquisitorial ha trobat una forta resistència, tot i que alguns intel·lectuals jueus—com ara Cecil Roth, Yosef H. Yerushalmi o Léon Poliakov—van observar aviat alguns paral·lelismes pregons entre tots dos casos, sobretot pel que fa a la persecució dels jueus i la puresa de sang com a mecanisme d'exclusió. En aquest article s'argumenta que les analogies entre els dos casos—deixant de banda els contextos específics de tipus històric i geogràfic—es poden estudiar a partir d'un punt de mira antropològic, dins del marc dels estudis ètnics. La informació que es presenta en el text forma part d'una recerca més àmplia, caracteritzada per un enfocament pluridisciplinar, que combina l'anàlisi del discurs, l'estudi de les traduccions, la història i l'antropologia.

PARAULES CLAU:

Nacionalisme ètnic, religió, raça, nazisme, Inquisició espanyola.

ABSTRACT:

Although some Jewish intellectuals such as Cecil Roth, Yosef H. Yerushalmi or Léon Poliakov, very soon observed some obvious parallels between Inquisition Spain and Nazi Germany, especially the persecution of the Jews and the purity of blood as a mechanism of exclusion, the comparative approach in the study of both historical cases has always met strong resistance. It is here argued that the analogies between both cases—leaving aside the specific geographical and historical contexts—can be studied from an anthropological point of view within the framework of ethnic studies. The article's findings are part of a broader research project, characterized by a pluridisciplinary approach combining discourse analysis, translation studies, history and anthropology.

KEYWORDS:

Ethnic nationalism, religion, race, nazism, Spanish Inquisition.

* Traduït del castellà per J. Millán (Universitat de València).

En un article publicat l'any 2000, en vespres del nou mil·lenni, Mark Levene es pregunta perquè el segle xx ha estat «el segle del genocidi».¹ En general, s'accepta la xifra de 187 milions de víctimes de la violència política generada al llarg de la passada centúria, però ¿podem dir que en aquell segle dels «extrems» —en paraules d'Eric Hobsbawm— el genocidi haja adquirit un significat distint al d'altres èpoques? Tant els historiadors com els sociòlegs i antropòlegs que s'han ocupat de l'estudi dels genocidis a l'època contemporània han buscat una explicació en el model polític de l'Estat-Nació i en els nacionalismes moderns. Si en comptes de remuntar-nos al segle xix (o, fins i tot, a finals del segle xviii), com acostumen a fer els estudiosos del tema, augmentem la nostra lent per a captar amb els nostre objectiu les condicions històriques en les quals es va bastir la «Nació» a la Península Ibèrica, aleshores reconeixem molts dels mecanismes socials i polítics descrits en l'anàlisi dels genocidis moderns. Com observa el sociòleg Leo Kuper al seu estudi *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, publicat en 1983, el coneixement profund de la lògica genocida només és possible mitjançant l'adopció d'una perspectiva comparada. La perspectiva comparada adoptada al nostre estudi *Ni una gota de sangre impura. La España inquisitorial y la Alemania nazi cara a cara*² pot titllar-se de radical, per apropar dos casos històrics molt allunyats tant en el temps com en l'espai. Amb tot, els resultats en són aclaridors per a la nostra comprensió d'un fenomen tan antic com la Humanitat. Les profundes analogies posades al descobert poden ser-ne, a més, una lliçó important per al present i posar-nos en guàrdia contra qualsevol banalització de certs problemes contemporanis, amb l'excusa que «la història no es repeteix».

Un déjà vu històric

L'enfocament comparatiu en l'anàlisi de l'Espanya inquisitorial i l'Alemanya nazi ha trobat no poques resistències, tot i que alguns intel·lectuals jueus —entre ells, Yosef Hayim Yerushalmi o Léon Poliakov— van destacar aviat els paral·lelismes entre totes dues èpoques històriques, sobretot des del punt de mira de la persecució del jueu i de la neteja de sang com a mecanisme d'exclusió. També l'hebraïsta britànic Cecil Roth tingué una sensació de «*déjà vu*» quan els nazis decretaren les Lleis de Nuremberg o lleis racials. Al prefaci del seu estudi sobre la Inquisició espanyola, Roth escrivia el setembre de 1937, de Londres estant:

«Dijo una vez un crítico poco amable que la historia no se repite tanto como los historiadores. Hoy día, la formulación más convencional es muy cierta. Hasta ayer, la Inquisición española era un pasatiempo para los aficionados a las cosas antiguas. Los acontecimientos de los últimos años y, sobre todo, de los últimos meses la han convertido en una terrible advertencia. El autor debe pedir

1. M. LEVENE, «Why Is the Twentieth Century the Century of Genocide?», *Journal of World History*, Vol. 11-2 (2000), 305-336.

2. C. STALLAERT, *Ni una gota de sangre impura. La España inquisitorial y la Alemania nazi cara a cara*, Barcelona, Galaxia Gutenberg/Círculo de Lectores, 2006.

al lector escéptico que crea que, pese a parecer lo contrario, el presente libro se basa en fuentes, manuscritas además de impresas, tan dignas de confianza como ha podido encontrar, y no es una sátira de la situación actual».³

Aquesta advertència perspicaç i capdavantera no reeixí a animar els historiadors a que explorassen de manera sistemàtica les analogies entre el nazisme i la lògica inquisitorial espanyola. La persecució del jueu en tots dos sistemes polítics ofereix, amb tot, un punt de connexió i de partença per a una anàlisi contrastada. Val a dir, si, centrant-nos en l'anomenada *Judenfrage* o qüestió jueva confrontem el cas nazi amb l'Espanya inquisitorial veiem com en ambdós casos es tracta d'un projecte de neteja ètnica promogut pel mateix Estat i arrecerat per la llei. En tots dos països aquest projecte estatal va marcar un trencament amb els anteriors brots d'antisemitisme/antijudaïsmes d'origen més aviat popular en forma de pogroms. L'*Antisemitismus des Gefühls* —l'antisemitisme emocional, espontani i popular— va quedar substituït per l'*Antisemitismus der Vernunft*, l'antisemitisme racional, planificat per l'Estat mateix. A l'Espanya inquisitorial i a l'Alemanya nazi l'antisemitisme fou un important instrument polític de construcció nacional i la política contra el jueu es plasmà en un conjunt de mesures de depuració i disciplinament, imposades per l'Estat.

Convé aclarir, però, una diferència important entre la política inquisitorial i el nazisme. Mentre que, pel que fa a les seues minories ètniques, l'Alemanya nazi optà sense vacil·lacions per l'exclusió i la segregació, la política inquisitorial es defineix per la seua opció assimilacionista, és a dir, la inclusió imperativa de les minories dins la societat majoritària, a través del baptisme o la conversió al catolicisme. Precisament, fou aquesta opció assimilacionista la que va dur a l'expulsió de les minories que, per les seues característiques etnoreligioses, no encaixaven en el nou projecte polític o que el rebutjaven ideològicament. En el marc d'aquesta política assimilacionista foren expulsats en 1492 tots els jueus dels regnes de Castella i Aragó i, a partir de 1502 i 1525, es va prohibir la confessió musulmana. Nombrosos jueus i musulmans es van convertir al cristianisme. Aquests «cristians nous», al seu torn, van sofrir l'exclusió social, mantinguda al llarg de generacions. El principal mecanisme d'exclusió foren els famosos «estatuts de neteja de sang», normatives que impedièren l'accés a certs sectors professionals i als honors socials reservats a la casta cristiana (Església, noblesa, carrera militar). Per la seua part, el tribunal del Sant Ofici, creat en 1478, vetllava per l'ortodòxia (puresa de la fe) i l'ortopraxis (puresa dels costums) dels cristians. Aquest tribunal mostrava un interès especial pels judeoconvertos i moriscos, els quals, en raó dels seus orígens, aixecaven sospites pel que fa a la seua convicció i capteniment com a cristians. La combinació d'ambdós mecanismes —Inquisició i Estatuts de neteja de sang— prou explica que els convertos es trobaren atrapats entre dues tendències oposades: d'una banda, la pressió assimilacionista oficial, exercida mitjançant la vigilància inquisitorial, i, d'altra banda, l'exclusió social imposada pels discriminators Estatuts de neteja de sang.

3. C. ROTH, *La Inquisición española*, Barcelona, Ediciones Martínez Roca, 1989, 19 [*The Spanish Inquisition*, 1937]

Víctimes i victimaris

Per a l'exercici de comparar i contrastar l'Espanya inquisitorial amb l'Alemanya nazi resulta molt útil el consell de Raul Hilberg, el qual, en relació amb els estudis de l'Holocaust, proposa d'invertir la perspectiva d'anàlisi i, en comptes de centrar-nos en les víctimes, adoptar la perspectiva del «perpetrador». Només així s'aconsegueix una visió de conjunt capaç de superar les interpretacions fragmentàries a les quals condueix la perspectiva «victimista». En comptes de partir de considerar com a problema els ètnicament exclosos (el «problema convers», el «problema morisc» o el «problema jueu»), convé de plantejar com a problema la identitat dels «botxins» i, en comptes de centrar-se en la suposada *Judenfrage*, ocupar-nos del «problema espanyol» o «alemany», durant el període analitzat.

L'avantatge d'aquest procediment es posa en relleu si analitzem la crítica que l'historiador José Antonio Escudero formulà a la tesi de Benzion Netanyahu, sobre el caràcter racista de la Inquisició.⁴ Per a aquest historiador espanyol, director de l'*Instituto de la Inquisición*, «la comparación con el exterminio nazi resulta inadmisibile»⁵, objecció que argumenta de la manera següent:

«Si la Inquisición fue racista contra los conversos judíos, ¿por qué persiguió también a los moriscos?; ¿eran ellos de la misma raza? Y si fue racista contra los judíos conversos y los moriscos, ¿por qué persiguió a los protestantes españoles?; ¿cuál es aquí la raza común? Y si fue racista contra conversos, moriscos y protestantes, ¿por qué persiguió también a los cristianos viejos y luego a una multitud de eclesiásticos, frailes y monjas, obispos, cardenal de Toledo, etcétera? ¿Cuál era la raza perseguida por la pretendida Inquisición racista?»⁶

Una breu comparació amb el cas alemany basta per a revelar les deficiències interpretatives a les quals duu la perspectiva victimista. Si traduïm el raonament d'Escudero en el context de la realitat nazi, vindria a dir que si els nazis eren racistes amb els jueus, ¿llavors per què perseguien els asocials, homosexuals, testimonis de Jehovà, malalts mentals, comunistes, etc.? Amb la mateixa lògica, caldria negar el caràcter racista del nazisme. La perspectiva fragmentada de l'enfocament victimista obliga a definir i redefinir en funció de cada grup de víctimes la política d'exclusió de l'Estat perpetrador. Només si partim de la perspectiva d'aquest Estat perpetrador es pot arribar a una comprensió global que n'integre totes les interpretacions parcials. I quan ens fiquem en la pell del perpetrador descobrim l'autèntic complex de Narcís que el movia. No era tant l'odi a l'Altre, com un malaltís amor a sí mateix el que constituïa el catalitzador de l'acció genocida i/o etnocida contra l'Altre. Una antropologia del nazisme, a l'igual que del castissisme, que arrenque de

4. B. NETANYAHU, *Los orígenes de la Inquisición en la España del siglo xv*, Barcelona, Crítica, 1999 [*The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*, 1995].

5. J. A. ESCUDERO, «Netanyahu y la Inquisición», *El País*, 19 de gener de 2000, 14.

6. *Ibid.*

la perspectiva del perpetrador descobrirà en tots dos casos un mateix impuls etnicista. Val a dir, la recerca d'un ordre nacional radicalment cohesionat i sincronitzat, reduït a l'essència mateixa del propi ser col·lectiu. I és la realització d'aquest ideal utòpic la que exigeix eliminar allò ètnicament impur, la sang aliena que contamina el cos col·lectiu.

Una lectura simptomàtica de les traduccions del nazisme

Una part important del nostre estudi comparatiu ha estat la «lectura simptomàtica» de traduccions al castellà de textos relacionats amb el nazisme, a més d'una anàlisi del discurs d'alguns textos clau d'aquesta època històrica. Per això ens inspirem en els escrits del jueu alemany Victor Klemperer i les seues anotacions filològiques, publicades sota el títol de «Lingua tertii imperii» (la llengua del Tercer Reich).⁷ Una lectura «simptomàtica» permet descobrir els mecanismes discursius que van contribuir a construir una distància interpretativa entre el cas inquisitorial espanyol i el nazi alemany.

Un primer element que hi comprovem és la traducció «exotitzant» de determinats conceptes clau del nazisme, que porta a amagar les analogies antropològiques entre aquest últim i el castissisme hispànic. N'és un bon exemple el mot alemany *Sippe*, paraula que significa «llinatge» i per tant pertany al camp semàntic del concepte de «casta», en castellà. Tanmateix, en traduccions al castellà de textos relacionats amb el nazisme, veiem com *Sippe* —o *Sippenkunde* (el coneixement del llinatge o les arrels) es fa exòtic i es tradueix per «clan» o, també, es converteix en «intraduïble» i es manté la forma alemanya *Sippe* en el text espanyol. Aquest procediment impedeix que el lector espanyol reconega en la *Sippenkunde* dels nazis (traduït com a «ciència del clan») les històriques informacions genealògiques o de neteja de sang, tan característiques de l'Espanya inquisitorial. D'altra banda, el recurs al préstec (o a deixar sense traduir), és a dir, la conservació del mot alemany *Sippe* en el text espanyol el marca com a una noció genuïnament nazi, típicament germànica i literalment intraduïble en un context espanyol. En la ment d'un lector espanyol es barra el pas, d'aquesta manera, a l'associació entre ambdues ideologies etnicistes —nazisme i castissisme—, que es caracteritzen per la seua obsessió genealògica, centrada en la investigació del llinatge: és a dir, les informacions genealògiques de la neteja de sang o la *Sippenforschung* dels nazis.⁸

A aquesta exotització contribueix el fet que determinats conceptes clau del castissisme, com ara el mateix terme «casta», han perdut en l'espanyol contemporani les seues connotacions semàntiques originals, per la qual cosa, en un context actual, no serveixen ja com a traducció adequada dels seus equivalents antropològics dins el context nazi. La comparació interpretativa de nazisme i castissisme exigeix, doncs, dos moments de traducció: uno d'«actualització» de les categories interpretatives i dels conceptes relacionats amb el castissisme (és a dir, una traducció

7. V. KLEMPERER, *Lingua Tertii Imperii-Apuntes de un filólogo*, Barcelona, Minúscula, 2001.

8. Per a referències concretes, STALLAERT, *Ni una gota.....*

diacrònica), per a tot seguit, procedir a confrontar-los amb el nazisme (traducció sincrònica). Si no fem aquest doble exercici de traducció i interpretació, el procés comparatiu (i, igualment, la possibilitat de reconeixement) queda bloquejat. És aquest bloqueig interpretatiu el que afavoreix la percepció del nazisme com a fenomen exòtic des del punt de mira espanyol, totalment alié a l'experiència pròpia de construcció nacional.

La càrrega racial de la ideologia «völkisch»

Un altre mecanisme d'estranyament o exotització del nazisme consisteix a exagerar en excés el significat racial de la ideologia nazi a través de les traduccions. Tot i que en *Mein Kampf* (*La meua lluita*) els conceptes de «Volk» (poble, nació) i el seu adjectiu derivat «völkisch» no es confonen amb *Rasse*, i que, ben altrament, serveixen per a compondre conceptes complexos com el de «Volksrasse», en les traduccions es comprova una reducció semàntica del terme «völkisch», que queda equiparat a «racista». Una reducció semàntica semblant, a més de ser un empobriment, pot resultar problemàtica. ¿Com traduir aleshores allò que Hitler anomenava la «völkische Rassenpolitik»? Si partim de la coincidència semàntica entre tots dos termes —«Volk» i «raça»—, un terme compost com ara «Volksrasse» (poble-raça) es torna simplement pleonàstic i quedem privat de les eines conceptuais necessàries per a explicar polèmiques ideològiques típiques del nazisme, al voltant del mateix vincle entre els dos conceptes de poble i raça.

A més, si en les traduccions de *Mein Kampf* la paraula «raça» es fa servir ahora com a equivalent tant de l'alemany «völkisch», «Volk» i, el seu plural, «Völker» com de la mateixa paraula «Rasse», aleshores la seua prominència quantitativa atorga al text en conjunt una obsessió per a allò específicament racial, que apareix amb una contundència molt inferior en el text alemany, on la cosmovisió nazi o «völkisch» està clarament lligada a la idea de «poble»:

La reducció interpretativa de l'etnicisme nazi a l'aspecte merament racial té conseqüències importants a l'hora de confrontar-lo amb el casticisme, per tal com impedeix de veure la similitud amb aquesta altra forma d'etnicisme radical —el castissisme hispànic—, concebut al voltant de la religió com a essència de la nació. Bona part de la polèmica sobre l'acostament interpretatiu de l'Espanya castissista i l'Alemanya nazi gira, en efecte, al voltant de l'oposició entre raça i religió.

Més encara, no tan sols en les traduccions s'acostuma a reduir la ideologia «völkisch» a les seues connotacions racials, sinó que, a més, s'acostuma a convertir-la —sovint, de manera injustificada— en un concepte intraduïble. D'aquesta manera, quedava avortada de bestreta tot intent de comparació amb d'altres ideologies etnicistes. Amb tot, l'anàlisi de les traduccions de *Mein Kampf* mostra com aquest estatut d'impossible de traduir es va construir *a posteriori*, per tal com el concepte «völkisch» que se cita avui com a concepte cultural intraduïble no ho era en absolut per als traductors coetanis del nazisme. En efecte, en les traduccions de *Mein Kampf*, entre elles la castellana de 1935 autoritzada pel partit nazi, «völkisch» es tradueix per «popular» (del poble) i només a la segona part de l'obra apareixen traduccions alternatives o es problematitza la traducció d'aquest concepte. Curiosa-

ment, això s'esdevé en un passatge en el qual Hitler es proposa definir el concepte de «völkisch», en apropar-lo al concepte de «religiós»⁹

Resulta significatiu, doncs, que l'estatut de «völkisch» com a concepte impossible de traduir haja aparegut sobretot a posteriori. Amb la desfeta del nazisme, la seua ideologia va quedar universalment condemnada i, per bé que la traducció de la ideologia *volkisch* no semblava plantejar problemes més greus als traductors contemporanis del nazisme, a hores d'ara s'observa una notable resistència intel·lectual a traduir la ideologia nazi en conceptes familiars en d'altres idiomes. Es confirma d'aquesta manera el caràcter singular de la ideologia que va dur a l'Holocaust, creant igualment la il·lusió de deixar conjurat el perill de repetir-lo en un context històric nou.

EL CASTISSIME: UN ETNICISME VÖLKISCH

Els dos conceptes centrals de tots dos casos històrics que són objecte de la nostra comparació són «Volk» i «casta». Tots dos conceptes es refereixen a l'essència del poble, a la qualitat de mantenir-se idèntic a ell mateix. La cosmovisió etnicista concep un món, les unitats humanes constitutives del qual són les diverses ètnies: «Volk», casta o nació. El mestissatge —i no tant l'existència *per se* de diferents ètnies— es considera altament pernicios i una amenaça per a la supervivència del propi grup o, fins i tot, un perill per a la Humanitat. D'acord amb aquest ideal nacional, l'exclusió de l'Altre no és, en primer lloc, causa, sinó conseqüència de la preocupació narcisista. L'autodefinició del grup col·lectiu constitueix la premissa de la qual deriva l'exclusió de l'altre, tal com s'observa en la llei nazi de 1933 sobre la Funció Pública, el famós «Arierparagraph» (paràgraf sobre els aris) de la qual feia la distinció, no entre aris i jueus, sinó entre «aris» i «no aris». ¹⁰ És a dir, al «Volkskörper» alemany, al cos nacional, s'oposava el «Fremdkörper», o cos estrany, com a una categoria amalgamada d'elements estrangers, aliens al «cos nacional».

La precedència de l'autodefinició nacional respecte a l'exclusió de l'altre és important per a comprendre l'antisemitisme polític. Tant en el nazisme com en el castissime, l'antisemitisme d'Estat fou l'instrument polític per a cohesionar el grup nacional. En *Mein Kampf* Hitler reconeix el paper aglutinador que a Alemanya podia fer l'antisemitisme per a superar la divisió religiosa entre protestants i catòlics. En general, les idees exposades per Hitler a *Mein Kampf* ofereixen una radiografia eloqüent de l'etnicisme com a projecte estatal, que consisteix a crear una entitat política on coincidisquen plenament fronteres estatals i fronteres ètniques. Hitler defineix l'estratègia que cal seguir des d'un plantejament positiu: «Tota concepció ideològica, siga d'indole religiosa o política —de vegades, és difícil veure'n els límits— lluita menys en sentit negatiu per destruir el món d'idees de l'adversari que en sentit positiu, per tal d'imposar el seu propi món».¹¹

9. *Ibid.*

10. R. HILBERG, *La destruction des Juifs d'Europe*, París, Gallimard, 1988, vol. I, 63-64 [*The Destruction of the European Jews*, 1985].

11. A. HITLER, *Mi Lucha. Traducción directa del alemán*. Barcelona, Araluce, 1935, 97.

El concepte que permet vertebrar el projecte etnicista nazi és el de «raça», un concepte que tal i com és utilitzat per Hitler a *Mein Kampf* té poc a veure, però, amb les complexes teories antropològiques que, a partir del segle XIX, s'havien desenvolupant al voltant d'aquest concepte. En el vocabulari hitlerià, les races són essencialment «comunitats de sang» i, en aquest sentit, no difereixen de les comunitats religioses de l'ordre peninsular castissista. Es tracta de comunitats endogàmiques, preocupades per mantenir la puresa de la sang (puresa de la sang) a través de la regulació estricta dels contactes i intercanvis entre els diversos grups que compartien el mateix espai vital. En aquest sentit, el grup ètnic dominant veu com el seu deure garantir la puresa dels diversos grups ètnics que convien davall del seu domini. A l'Espanya de les tres castes, l'ordenament jurídic, polític i social contribuïa a mantenir les fronteres entre cristians, jueus i musulmans i a preservar la puresa ètnica d'aquestes tres «nacions». Aquest ordre ètnic fou trasbalsat a finals del segle XIV arran de les primeres conversions massives de jueus, tant individuals com col·lectives¹² Les mesures preses abans de l'expulsió dels jueus ja apuntaven clarament a la voluntat de restaurar l'ordre ètnic medieval, basat en unes «castes» etnoreligioses, clarament diferenciades i segregades, i en aquest sentit podem dir que anunciaven ja la posterior segregació física total, que hauria de prendre la forma d'expulsió.

A diferència del que s'acostuma a pensar, l'ideal ètnic que defensava Hitler també estava ancorat en una cosmovisió religiosa.¹³ Per a Hitler el mestissatge ètnic era una ofensa a Déu i dins l'ordre de la creació divina no hi havia lloc per als productes híbrids, nascuts del contacte entre ètnies, per al poble mestís o bastard, el «Mischmaschvolk» (poble d'allau o de barreja). L'home creat per Déu a imatge i semblança seua era l'home ètnicament pur. El trencament amb aquest ordre diví representaria la desaparició de la Humanitat, la infelicitat, la monstruositat i el mal. La substància capaç de corrompre l'homogeneïtat, la puresa ètnica, era tota sang aliena a la comunitat nacional, el «Volkskörperfremdes Blut» (sang estrangera al cos nacional).¹⁴ Un cop corrompuda la sang, es fragmentava el cos nacional i es posava fi a la submissió cega de l'individu a la raó col·lectiva de l'Estat. D'ací, doncs, que la barreja de sangs, el mestissatge ètnic, es describís com a contaminació patològica, d'enverinament tòxic amb efectes letals per a l'organisme col·lectiu. Vetllar per la conservació de la puresa de sang es transforma així en objectiu prioritari, en la «raó» de l'Estat. Hitler escriu en *Mein Kampf* que «l'Estat no té res a veure amb un criteri econòmic determinat o amb un procés de desenvolupament econòmic [...]»

12. C. STALLAERT, *Etnogénesis y etnicidad en España. Una aproximación histórico-antropológica al casticismo*. Barcelona, Anthropos/Proyecto A, 1998; C. STALLAERT, «La cuestión conversa y la limpieza de sangre a la luz de las conceptualizaciones antropológicas actuales sobre la etnicidad» dins: JOAN i TOUS, Pere i Heike NOTTEBAUM (eds.) *El olivo y la espada. Estudios sobre el antisemitismo en España (siglos XVI-XX)*. Tübinga: Niemeyer Verlag, 2003, 1-27; C. STALLAERT, 'Perpetuum mobile'. *Entre la balcanización y la aldea global*. Barcelona, Anthropos, 2004.

13. A. HITLER, *Mein Kampf*. Múnic: Zentralverlag der NSDAP. (Erster Band: Eine Abrechnung, 1925. Zweiter Band: Die nationalsozialistische Bewegung, 1927), 1942, 311.

14. HITLER, *Mein Kampf*, 430.

sinó que és l'organització d'una comunitat d'èssers moral i físicament homogenis, amb l'objecte de millorar les condicions de conservació de la seua raça i complir així la missió que li té assenyalada la Providència. Això i cap altra cosa signifiquen la finalitat i la raó de ser d'un Estat».¹⁵

Patologies polítiques

A Espanya, el procediment de col·lectivització identitària i homogenització nacional —la «*Gleichschaltung*» o sincronització— ha estat sempre sota tensió, ja que els extrems d'exclusió ètnica als quals va conduir estigueren renyits doctrinalment amb el principi cristià en el qual es va inspirar la «raó d'Estat». L'universalisme cristià no permet discriminacions ètniques entre els fidels, daquí que les persecucions i expulsions de cristians ètnicament «impurs» (judeoconvertos, moriscos) en la història espanyola significaren la victòria de l'ètnicisme polític per damunt de les posicions teològiques defensades per Roma. Aquesta contradicció entre l'ètnicisme polític i el cristianisme universalista es va traduir institucionalment en la tensió entre la tenaç política d'assimilació exercida per la Inquisició i, d'altra banda, els discriminatoris Estatuts de neteja de sang, nascuts des de la base i no coordinats ni imposats des del poder monàrquic. Parlant de manera estricta, dins un model estatal etnicista, la «sincronització» (*Gleichschaltung*) com a procediment de construcció nacional només és possible de cara als que són ètnicament purs: els de sang diferent mai poden ser «sincronitzats», ja que el mateix criteri de construcció nacional els exclou sense remei.

Aquesta fou la tragèdia de l'Espanya inquisitorial. Per més que la Inquisició i les mesures d'assimilació forçosa intentaren uniformitzar la població, els Estatuts de neteja de sang impedièren concloure amb èxit el procés d'homogenització. En *Le passé d'une illusion*, l'historiador francès François Furet defineix el nazisme com a «patologia de la diferència», mentre que el comunisme seria la «patologia d'allò universal».¹⁶ En raó del seu context històric, la patologia de l'Espanya inquisitorial, altrament, mostra un quadre més complex, que es debat dramàticament entre dos pols incompatibles. D'una banda, la raó cristiana que inspira la identitat nacional espanyola, empeny el país cap a la defensa de l'universalisme cristià; d'altra banda, la proximitat de l'«infidel» (jueu, musulmà), que fou el catalitzador històric de la identitat espanyola, inclinen Espanya cap a la defensa d'un cristianisme ètnic.

L'emoció domesticada

Durant el judici d'Auschwitz, en 1964, Helmut Krausnick afirmà que «L'odi de Hitler envers els jueus tenia una base emocional»¹⁷. Això, en efecte, queda demostrat en els discursos i els escrits de Hitler. Amb tot, des d'una data tan primerenca com 1919,

15. HITLER, *Mi Lucha*, 88.

16. Citat a M. CRONIN *Across the Lines: Travel, Language, Translation*, Cork University Press, 2000, 89.

17. Citat en J.P. FAYE, *Langages totalitaires*, París: Hermann, 1972, 151.

Hitler havia comprés que existia una diferència fonamental entre l'antisemitisme basat en el sentiment (*Gefühl*) i l'antisemitisme basat en la raó (*Vernunft*). Per a Hitler, l'emoció era passatgera, ben al contrari de la raó, que era duradora. L'eliminació dels jueus de la societat reclamava una solució duradora, basada, per tant, en la raó.¹⁸ Aquesta mateixa convicció primerenca havia nascut durant l'estada de Hitler a Viena i acompanya la seua conversió a l'antisemitisme. En *La meua lluita*, Hitler explica que «l'antisemitisme merament emocional s'expressa en pogroms, mentre que només l'antisemitisme racional pot conduir a la supressió sistemàtica i legal dels privilegis dels jueus; l'objectiu final és l'eliminació del jueu».¹⁹ La clau de comprensió rau, doncs, no en la psique de Hitler, en les seues emocions i sentiments individuals, sinó en la prioritat de subordinar l'impuls emotiu a un pla racional.

La necessària submissió de l'emoció a la raó explica que les iniciatives personals, aïllades o espontànies contra els jueus quedaren reprimides oficialment. A tall d'exemple, Göring designà una comissió per investigació per que examinés les pràctiques il·legals i abusives, pel que fa al procediment d'arianització de les empreses alemanyes, durant els anys 1938-1939. Les arianitzacions no s'hagueren realitzat estrictament d'acord al mar jurídic establert foren declarades nul·les i els responsables de les accions il·lícites foren multats.²⁰ Igualment, amb motiu de l'*Anschluss* o incorporació d'Àustria al Reich, la Gestapo va rebre ordres de contenir i reprimir les agressions incontrolades que es perpetraven contra ls jueus austríacs.²¹ No queda del tot clar el paper que tingué el mateix Hitler en els esdeveniments de la «Nit dels Cristalls Trencats» (*Reichskristallnacht*, 10 de novembre de 1938). En tot cas, Hitler tenia clar que aquest pogrom seria el darrer en quant expressió d'un antisemitisme «emocional». Si es volia arribar realment a una solució definitiva, és a dir, la «Endlösung» (solució final), de l'anomenat problema jueu, calia convertir-lo en monopoli de l'Estat i organitzar-lo de manera centralitzada.

Tot i que l'odi personal —val a dir, l'antisemitisme emocional— no vinga a tomb una vegada que l'antisemitisme esdevé ingredient funcional de la «raó d'Estat», els historiadors, pel que fa a Espanya, continuen sondejant la psique tant del poble com dels seus líders polítics, a la recerca d'un model explicatiu de les mesures antijueves, preses a les acaballes del segle xv. Com a argument exculpori de l'antijudaisme racional addueixen precisament l'absència d'odi personal. El nou ordre que sorgeix a Espanya a finals del segle xv i a Alemanya vora 1930 no és pas producte de l'emoció, de la passió, sinó que es va construir amb tota cura amb l'intel·lecte, amb la raó. Aquest nou ordre es caracteritza per la seua concepció organícista de la societat, en la qual cada individu no és més que una cèl·lula d'un

18. R. HILBERG, *Daders, slachtoffers, omstanders. De Joodse catastrofe 1933-1945*, Haarlem, H.J.W.Becht, 1993, 15 [*Perpetrators, victims, bystanders: the Jewish catastrophe, 1933-1945*, 1992].

19. W. MASER, *Adolf Hitlers Mein Kampf. Geschiedenis, fragmenten, commentaren*. Soesterberg, Aspekt, 1998, 220 [*Adolf Hitlers Mein Kampf, Geschichte - Auszüge - Kommentare*, 1966].

20. MASER, *Adolf Hitlers Mein ...*, 230-231.

21. S. FRIEDLÄNDER, *Nazi-Duitsland en de joden, deel 1: de jaren van vervolging 1933-1939*, Utrecht, Het Spectrum, 1998, 281 [*Nazi-Germany and the Jews; Volume I: The Years of Persecution, 1933-1939*, 1997].

cos homogeni i en la qual la raó individual queda supeditada a la raó col·lectiva, a la raó d'Estat, imposada i defensada per uns governants que es creuen investits d'una missió divina —salvar la nació—, com a garantia de la salvació de la Humanitat sencera.

La «racionalitat» és l'argument amb el qual es pretén justificar el projecte de construcció nacional. Tant l'Espanya castissista i inquisitorial com l'Alemanya nazi estigueren convençudes que els seus projectes etnopolítics obeïen a criteris racionals. La confrontació entre tots dos projectes permet de valorar el caràcter profundament relatiu d'aquest criteri justificatori. Si per a l'Espanya castissista la capacitat de creure en dogmes com ara la Santíssima Trinitat, la Immaculada Concepció o la Transsubstanciació era el criteri amb el qual es mesurava la «raó», per a Hitler, altrament, el cristianisme era ni més ni menys que «un invent de ments malaltisses» i, per a ell, «un negre amb els seus tabús és aclaparadorament superior al ser humà que creu seriosament en la transsubstanciació [...]. Els alemanys es destrossaren mútuament durant trenta anys per tal d'escatir si havien de combregar sota les dues espècies o no. No hi ha res de més baix que aquesta mena de nocions religioses».²² El xoc extrem entre ambdues visions ens incita a reflexionar, a partir de la contemporaneïtat, sobre el que Taguieff anomenà el «realisme tràgic» de la «heterogeneïtat de valors» i el fet que «cadascú, dins dels límits estrictes del seu propi sistema de valors, només veu la barbàrie en l'ull del seu veí del sistema oposat».²³

El jueu interior

Les campanyes militars espanyoles al nord d'Àfrica a finals del segle XIX van significar per als espanyols un retrobament amb «els seus jueus», sefardites descendents dels expulsats de 1492. El diari *El Liberal*, en donar fe d'aquest redescobriment, va escriure en la seua portada, davall del títol *Impresiones de Marruecos. Los judíos*:

«Si se observan fisonomías es necesario remontarse al recuerdo de aquellos semblantes que la pintura religiosa perpetúa, porque si la memoria se fija en realidades, ¡cuántas caras españolas entre los judíos de Tetuán! ¡Cuántas caras judías entre los españoles! Si hoy renaciera lo de cristianos viejos y nuevos, la antropología, con más certeza que un inquisidor, diría a muchos cristianos fervorosos y hasta fanáticos sois judíos».²⁴

En aquella època, les idees racials havien vingut a substituir el terreny movedís de l'examen teològic, «metafísic», per a diferenciar entre cristians i jueus, ara aris i semi-

22. A. HITLER, *Las conversaciones privadas de Hitler (Introducción de Hugh Trevor-Roper)*, Barcelona, Crítica, 2004, 116.

23. P.A. TAGUIEFF, *La force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, París, La Découverte, 1987, 492-493.

24. *El Liberal*, 23 de juliol de 1887, cit. a I. GONZALEZ, *El retorno de los judíos*, Madrid, Nerea, 1991, 79.

tes. I amb més rigor que l'inquisidor, l'antropòleg de finals del segle XIX confirmaria el vell temor de l'Espanya castissista: la consciència del fet que «tot som jueus».

Molt abans de les averiguacions antropològiques del segle XIX, els anomenats «llibres verds» que circularen a Espanya des de principis del segle XVI, havien insinuat la contaminació general de la noblesa espanyola. Aquests llibres constituïen un perill per a la societat castissista, basada en un ideal de netaja de sang, i acabaren per ser prohibits pel rei Felip IV, el 1623.²⁵ La pragmàtica d'aquell any, que prohibia els llibres verds, va procedir també, després d'una llarga polèmica entre detractors i partidaris, a la reforma dels Estatuts de neteja de sang, tot limitant les informacions de neteja a «tres actes positius». Entre els polemistes en favor d'aquesta limitació es trobava el frare dominicà Agustín Salucio, l'argument de pes del qual no recolzava en que, després de més d'un segle d'actuació inquisitorial i vigència dels Estatuts de neteja de sang, el país es podia suposar com a depurat de sang contaminant. Ben altrament, Salucio adoptà la lògica castissista obsedida per la força genèticament dominant de qualsevol gota de sang jueva o musulmana. Advertia que si les investigacions de puresa de sang poguessen dur-se realment a terme sense limitacions, allò que es descobriria seria que tots els espanyols portaven alguna part, ni que fóra ínfima, de sang amb taques.²⁶ És a dir, Salucio demana la reforma del sistema, a partir del seu convenciment que el projecte ètnic que s'havia proposat la societat castissista estava abocat al fracàs, per tal com s'havien adoptat massa tard les mesures autoprotectors, com ara la Inquisició i els Estatuts de neteja de sang. El jueu, ja el portaven els espanyols a dintre seu!

En comptes de produir el desitjat efecte apaivagador en la societat, el procés de depuració ètnica es converteix en un remolí devastador. Aquest mateix remolí assotà també l'Alemanya nazi. Ja en *La meua lluita*, Hitler havia evocat el malson de l'efecte possiblement irreversible de la contaminació del *Volkskörper* alemany per la sang jueva:

«Considerem com de funestes són les conseqüències que a diari implica la bastardització judaïca del nostre poble i reflexionem també que aquest enverinament de la nostra sang només al cap de segles —o, potser, mai més— es podrà eliminar de l'organisme nacional».²⁷

En el terreny personal, la premonició de Hitler de la dècada de 1920 es féu realitat per a diversos alts càrrecs del nazisme. Una llunyana ascendència jueva per part de mare turmentava Heydrich, situació que fou hàbilment explotada per Hitler i pel mateix Himmler, per tal d'assegurar-se la lleialtat i submissió d'aquest intel·ligent col·laborador. Quan ja era cap del Servei de Seguretat i mercè a la conivència dels seus superiors, Heydrich no va tenir gaires problemes per a rebatre

25. J. BEUSTERIEN, «Blotted Genealogies: A Survey of the *libros verdes*», *Bulletin of Hispanic Studies*, LXXVIII, 2001, 188; A. SICROFF, *Los estatutos de limpieza de sangre*, Madrid, Taurus, 1985, 255.

26. SICROFF, *Los estatutos de ...*, 225-226.

27. HITLER, *Mi lucha*, 285-286.

com a simples calúmnie les acusacions que se li feien, relatives a la seua sang contaminada. Amb tot, la consciència de la seua impuresa racial contribuí a desenvolupar en ell un antisemitisme mordaç i, per fi, el va conduir a l'autoodi.²⁸ També la consciència d'una llunyana i inconscient impuresa racial esquitxa encara —*post mortem*— els representants màxims de la política etnicista, tant del nazisme com igualment del castissisme, des del rei Ferran el Catòlic fins Francisco Franco. No hi ha una il·lustració millor de la persistència de l'obsessió amb el «jueu interior» que les persistents investigacions historiogràfiques en el llinatge d'aquestes figures polítiques, la defensa de la «raó d'Estat» per part dels quals implicava el rebuig d'allò jueu.

De narcisisme polític a autodestrucció

Ben altrament de l'efecte buscat per la pragmàtica de 1623, l'obsessió castissista arremeteia amb més empremta tot al llarg del segle XVII. Una vegada expulsats els moriscos i eliminats socialment els judeoconversos, la societat castissista es preparava per a l'autodestrucció, a l'igual com Narcís en la mitologia clàssica, enamorat de la seua mateixa imatge.

Sens dubte, l'etnicisme polític pretèn de garantir la supervivència del «Volk», la comunitat ètnica suposadament amenaçada per la contaminació de la sang impura. És el que afirma el preàmbul de la primera llei de Núremberg o Llei per a la protecció de la sang i l'honor alemanys. Si, d'acord amb aquesta preocupació, les primeres lleis discriminatòries partien d'una definició relativament àmplia del concepte d'«ari», en la pràctica les categories d'exclusos esdevingueren cada cop més nombroses. Les persecucions, deportacions, esterilitzacions i eliminacions no es limitaven als portadors de sang «semítica». En una reunió sobre planificació demogràfica, celebrada el juny de 1933, el ministre nazi de l'Interior, Frick, declarà que, segons determinats estudis científics el 20 % de la població alemanya era racialment «indesitjable». D'altres estudis oferien una xifra més elevada encara, del 30 %.²⁹ En un reconeixement racial de 3000 candidats per a les *Waffen-SS*, en 1940, tan sols 1300 van superar la prova de selecció. Els altres foren rebutjats, per tal com presentaven trets semítics, d'aparença mongol o negra.³⁰

A l'Alemanya nazi, la desfeta militar vingué a posar radicalment fi al programa assassí de depuració nacional, que es derivava d'un malaltís narcisisme ètnic. En el cas espanyol, altrament, l'obsessiva defensa de la puresa de sang va poder prosseguir el seu curs destructor. La por fantasmal a la destrucció per part de l'Altre es va revelar amb a una por autocumplidora. Una vegada expulsats els jueus i musulmans, eliminats socialment els judeoconversos i desterrats els moriscos, el rigor etnicista va anar arrossegant Espanya cap a dos segles d'autodestrucció, cap a l'autogenocidi. I després d'haver conjurat l'amenaça luterana, apareixia a l'horitzó

28. A. WYKES, *Himmler: de groot-inquisiteur*, Anvers, Standaard Uitgeverij, 1993, 122.

29. M. BURLEIGH & W. WIPPERMANN, *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 253.

30. B. R. LEWIS, *Het verhaal van de Hitlerjugend (1933-1945)*. Aartselaar, Deltas, 2002, 127..

vital del «Volk» espanyol l'heretgia dels «filòsofs» afrancesats, la dels lliurepensadors maçònics i la casta dels «tolerants». En el seu *Canto épico*, escrit amb motiu de l'expulsió dels moriscos en 1609, el valencià Gaspar Aguilar va lloar el rei Felip III per haver sanejat el cos nacional en tallar-li la meitat malalta, operació que havia tornat a Espanya la felicitat, l'alegria i la sort.³¹ L'amputació de la meitat malalta, per molt dràstica que fóra, però, no portaria la curació definitiva al malalt. Dins el cos nacional tornà a créixer un tumor infecte, que calia extirpar, i, en sentir-se mortalment ferida, l'Espanya castissista de principis del Vuit-cents giraria els ulls de manera nostàlgica envers els temps passats de felicitat nacional, tot proposant com a remei contra la nova pesta del liberalisme la solució inquisitorial. El juliol de 1814, en el periòdic conservador *La Atalaya* es podia llegir:

«Tres o cuatro mil enemigos de vuestra majestad, mandados los unos a una hoguera y los otros a una isla incomunicable [...]; [...] traed a la memoria cuántos millares más fue menester herir para arrojar de España a los moriscos y a los judíos, mucho menos perjudiciales que nuestros jacobinos, y con todo su expulsión se ejecutó y desde entonces comenzamos a vivir felices y sin susto».

Per al cos nacional espanyol, la malaltia de la meitat insana es mostraria endèmica. En el seu *Día de difuntos de 1836*, Mariano José de Larra descriu Madrid com a un vast cementiri, en una de les tombes del qual va poder llegir describe a Madrid como un vasto cementerio en una de cuyas tumbas pudo leer «Aquí yace media España: murió de la otra media». A poca distància, l'autor troba l'epitafi de la Inquisició: «Aquí yace la Inquisición, hija de la fe y del fanatismo: murió de vejez». Sent dubtes, però, de la mort definitiva del Sant Tribunal: «Con todo, anduve buscando alguna nota de resurrección: o todavía no la han puesto, o no se debía de poner nunca».³² Exactament un segle més tard, en 1936, l'Espanya inquisitorial i castissista tornava a alçar el cap per a tallar, una vegada més, la meitat malalta de cos nacional.

«Greuges comparatius»

Avui en dia, la proximitat històrica de l'Holocaust ha convertit la discriminació racial, el racisme pròpiament dit, en el Mal absolut, fins el punt d'impedir-nos veure en ell una variant —pròpia del context històric— d'una política nacionalista caracteritzada pel narcisisme ètnic. ¿En què té avantatge l'etnicisme religiós espanyol del segle XVI en comparació amb l'etnicisme racial dels nazis? Per molt universalista que fóra el missatge cristià, una vegada convertit en raó d'Estat, en principi vivificador del «cos nacional», la seua capacitat de selecció, expulsió i extermini ètnic no fou menys eficaç que els embulls científics d'un concepte racial impracticable. Que

31. G. AGUILAR, *Expulsión de los moros de España*, Sevilla, Guadalmena, 1999 [1610], 354-360.

32. M. J. DE LARRA, *Las palabras. Artículos y ensayos*. Madrid, Espasa-Calpe, 1982, 317.

el nazisme traspassara la darrera barrera en el procés de discriminació, segregació, exclusió i expulsió, arribant a l'anihilació física, no era un fet condicionat com a tal pel principi racial en el qual es va inspirar. Malgrat que la «raó cristiana» condemna l'homicidi, l'Espanya inquisitorial va saber trobar les justificacions jurídiques per a legitimar les matances en nom de la religió.

Si el segle xx va quedar caracteitzat com el segle dels genocidis, el segle xxi va nàixer davall del signe de la Memòria Històrica. Tal com estan les coses, es dubtós que Espanya arribi a fer serenament l'exercici de memòria, ni sobre els greuges comesos el segle xx, ni els de segles remots. Reyes Mate observa que a Espanya manca «cultura sobre el Holocausto judío». ³³ Podem afegir a això que també hi manca cultura sobre el castissisme domèstic. Amb massa facilitat les crueldats del nazisme es veuen a Espanya com a una cosa llunyana i aliena, totalment «exòtica» des del punt de mira de la pròpia construcció nacional i, en comptes d'ajudar a despertar la consciència —la reflexió crítica sobre el que avui es diu «memòria històrica»— el limitat coneixement sobre el nazisme que hi ha a Espanya sovint serveix per a anestesiar la pròpia consciència històrica i legitimar una certa autocomplaença.

La commemoració del Cinqué Centenari (¿del Descobriment, del Xoc o Encontre de civilitzacions?), el 1992, donà lloc a un debat sobre l'aplicació del concepte de «genocidi» als fets de la conquesta i colonització d'Amèrica. El debat s'esvaí juntament amb les celebracions i, vora vint anys després, Espanya segueix sense aclarir el debat sobre el vincle entre el somni de la Monarquia Catòlica Universal, la Inquisició i el fet colonial. Per bé que a l'escola espanyola l'ensenyament de la Història significa en bona mesura la transmissió de generació en generació de la història de la construcció nacional, no queda clar quina és la lliçó humanitària que es pretén traure d'aquest aprenentatge. Per a un sector de la societat espanyola, qualsevol crítica a la històrica Espanya inquisitorial és sentida (i condemnada) com a una espina que es clava en la pell del «cos nacional» contemporani. En contrast, val la pena destacar ací les reflexions exposades al final del recorregut d'una exposició sobre la Inquisició, organitzada a Mèxic amb motiu del Bicentenari de la Independència, l'any 2010:

«La Inquisición depredaba almas, conciencias, propiedades. Justificaba los genocidios [...] No es necesario hacer resaltar la Inquisición. Sólo la palabra sin artículo expresa el concepto de salvajismo [...]. La Inquisición ya no existe, pero Inquisición sí, y existirá siempre». ³⁴

33. R. MATE, *Por los campos de exterminio*, Barcelona, Anthropos, 2003, 52.

34. *Exposición «Instrumentos de tortura y pena capital»*, Palacio de Minería, Mèxic DF, data de la visita: 20 de març de 2010.